

ПЕРЕДМОВА

Нещодавно я сидів у готелі в тіні мурів Старого міста в Єрусалимі й чекав на друга, який мав зі мною поспідати. Зирнув на годинник і знову поринув у читання газети.

Ще за кілька хвилин відклав газету, знову поглянув на годинник і визирнув за вікно. Раптом мою увагу привернув голос друга: він івритом пояснював офіціанту, що прийшов до мешканця готелю. Підвівши очі, я побачив, як він заходить у залу. За іронією, над головою в нього горів знак «вихід».

НАПИСАНИЙ ІВРИТОМ

Той начебто буденний момент досі стоїть у мене перед очима. В Ізраїлі буденність завжди дивовижна. Минуле зливається з майбутнім і теперішнім. У Кнесеті засідає 120 депутатів — так само, як у вавилонській раді. На вуличних вивісках бачимо імена єврейських героїв — новітніх і древніх. Монети повертають до надзвичайної історії, якою не може похвалитися жодна інша цивілізація.

А ІВРИТ — НАЦІОНАЛЬНА МОВА

Ви хоч розумієте, наскільки це дивовижно? Іммігранти, що повернулися з найвідомішого вигнання в історії людства, уже не розмовляють сто п'ятдесятьма різними мовами. Натомість державною мовою в Ізраїлі став іврит як свідчення нерозривної історичної тяглості.

Історія відродження івриту захоплива й безпрецедентна. Захоплива й доля чоловіка, який відродив іврит із купки висохлих кісток у забутій долині. Еліезер Бен-Єгуда взявся за дослідницький проект, що його не подужала б людина, якій не підвладні дива. Бен-Єгуда знав, чий він син, і тримався відповідно. Цей невтомний дослідник, син Авраамів, перетворив іврит із цікавинки для книжних червів на могутню ріку народу, що виборює собі рівний статус поміж інших націй.

Цю історію міг розповісти лише непересічний письменник. Роберт Сент-Джон мав нагоду спостерігати за відродженням єврейської національної мови зблизька й називав її «суперклеєм», який скріпив громаду іммігрантів. Навіть не сумніваюся, що вас надихне ця захоплива розповідь про життя Бен-Єгуди.

Насправді всі народи мусять бути вдячні цій маленькій успішній країні на східному узбережжі Середземного моря. Цьому народові, що колись був зійшов з історичної сцени, але тепер на неї повернувся, попри всі випробування.

Також потрібно подякувати Робертові Сент-Джону, який своїм талантом повернув до життя історію, яку ви тримаєте в руках. Адже ось про що йдеться, коли ми говоримо про відродження Дому Ізраїлевого: про життя.

Тож за життя!

Ле хаїм!

Джим Флетчер

ПРОЛОГ

У 1948 році, за кілька годин до того, як Арабський легіон розпочав облогу Єрусалима, я пройшовся вулицею Бен-Єгуди, щоб подивитися на зруйновані будинки. Підірвали їх британські «нерегулярні загони» в останні дні існування мандату.

У той час ім'я Бен-Єгуди ще залишалося для мене тільки назвою з вуличних вказівників у Єрусалимі, Тель-Авіві та інших ізраїльських поселеннях, тож я не вбачав жодної іронії в тому, що в теракті саме на цій вулиці загинули десятки невинних євреїв.

Тоді-бо я ще не знав, що ці вулиці вшановують діяча, який майже пів століття писав і доводив, наче Британія — найкращий друг євреїв. Про Бен-Єгуду я знав не більше, ніж пересічний американець і, зокрема, ніж більшість американських євреїв.

В Ізраїлі я побачив, як євреї з шістдесяти-сімдесяти східних і західних країн формують націю, що об'єднує людей із різними звичаями й народними строями, різними релігійними віруваннями й культурними традиціями, різними мовами й діалектами. Я раз у раз питав себе, що ж їх об'єднує. Можливо, релігія? Таж ні, адже серед них було багато агностиків і вільнодумців. Можливо, те, що всі вони зазнали лютого антисемітизму й мають спільний досвід утисків? Та ні, бо частина приїхала з Австралії, Канади, США чи інших країн, де найгірше випробування, яке могло їх спіткати, — це відмова в членстві у приватному замиському клубі. Не йшлося і про спільну культурно-інтелектуальну спадщину, адже складно знайти менш схожих осіб, ніж юдей-реформіст із Нью-Йорка і, скажімо, еменський єврей.

Перед від'їздом з Ізраїлю я дійшов висновку, що, крім палкого прагнення мати власну країну, важливий елемент, який об'єднує ці розрізнені прошарки, — це спільна мова.

Мандруючи Ізраїлем того драматичного літа, я повсякчас натрапляв на оголошення:

Навчаємо івриту

На вулицях, в окопах уздовж лінії фронту, на авіабазах та ізраїльських судах я чув, як чоловіки й жінки різного віку розмовляють цією м'якою, мелодійною мовою, проте уявлення не мав, що іврит пробудився після майже двотисячолітнього сну значною мірою завдяки зусиллям однієї людини.

А тоді я повернувся в Нью-Йорк і на одному фуршеті познайомився зі стрункою енергійною жінкою, пані Віттманн. Вона назвалася донькою Бен-Єгуди. Я здивовано закліпав: для мене Бен-Єгуда так і був просто назвою вулиці.

За кілька днів по тому нова знайома запросила мене в лікарню на півночі П'ятої авеню й познайомила зі своєю матір'ю, Хемдою Бен-Єгудою. Старшу пані незадовго перед тим літаком доставили з Єрусалима, щоб, за її словами, «підлатати стегно». Хемді Бен-Єгуді було майже вісімдесят, але вона стійко перенесла серйозну операцію і під час нашого знайомства вже сиділа в ліжку, спершись на подушки, і щось писала.

— Мемуари пишу! — пояснила вона, грайливо стріляючи на мене ясними очима.

Я не раз повертався до неї в лікарню і чимало дізнався про чоловіка, на честь якого назвали вулиці. Мав також нагоду прочитати нариси її мемуарів — вона писала англійською.

Хемда Бен-Єгуда вже написала біографію свого чоловіка івритом — її видали в Єрусалимі багато років тому. Донька Бен-Єгуди, яку я тут називатиму Шломіт чи Долою Віттманн, переклала для мене цю книжку англійською, тож я залучатиму звідти факти до свого нарису.

Мав я доступ і до творів самого Бен-Єгуди, зокрема коротенької автобіографії, де він змалював свою юність.

Що довше я працював над життєписом Бен-Єгуди, то гостріше усвідомлював його унікальність. Наскільки мені відомо, він — єдина людина в історії, кому вдалося майже самотужки відродити й популяризувати древню мову наперекір потужному спротиву тих осіб, які мали би бути зацікавлені в його проєкті. Натомість багато хто з них узагалі вірив, що Бог покарає «еретика», який посміє зазіхати на святу мову.

Зрозумівши, яким Бен-Єгуду бачили його рідні, я взявся відтворювати об'єктивнішу картину. Я майже рік пропрацював у бібліотеках США та Європи й зустрічався з його знайомими і поплічниками-вченими на двох континентах. Хоча ворогів у Бен-Єгуди протягом чи не всього його життя було більше, ніж друзів, мені виявилось складно отримати «критичні» відгуки. Отже, я найняв професійну дослідницю і водночас лінгвістку-фахівчиню з івриту, спеціально щоб познати нищівні відгуки. Вона пропрацювала багато тижнів, але все одно не знайшла нічого, що поставило б під сумнів його досягнення.

Я познайомився з єрусалимськими сусідами Бен-Єгуд, які відгукувалися про них зневажливо, але ті не подали біографічних матеріалів, що змінили б загальну картину. Їм просто не подобалися Хемдині капелюшки й поведінка декого з дітей.

Я вийшов на слід єрусалимського журналіста — одного з чільних критиків Бен-Єгуди в останні дні його життя. Він погодився надіслати мені свої статті, що розкажуть про «другий бік цієї історії». Зрештою я отримав два панегірики, які, по суті, зводилися до «Колись я з ним не погоджувався, але потім...».

Опоненти Бен-Єгуди або померли, або змовкли, пересвідчившись в успіху його подвійної кампанії — допомогти створити єврейську державу і зробити іврит загальноприйнятою мовою спілкування.

Це розповідь про єврея, написана неєвреєм, для читачів усіх національностей; отож я припускаю, що пересічний читач не конче відрізнитиме седе́р від кібуцу. Напевно, краще б таку біографію написав дослідник івриту, але жоден дослідник івриту за це не взявся. Ба більше, в такому разі книжка зацікавила б

лише інших дослідників івриту, а в цьому сюжеті забагато людської боротьби, щоб зводити аудиторію до філологів.

Це історія про чоловіка, завдяки якому кілька мільйонів людей можуть купувати продукти, випасати худобу, кохатися й лаятися із сусідами мовою, що доти вважалася придатною виключно для молитов і вивчення Талмуду.

Це історія запеклого фанатика, який пізнав два великі кохання, нажив ворогів серед кола своїх друзів, відсидів у в'язниці за свої переконання, завжди був за крок від смерті від туберкульозу, проте залишив по собі одинадцятьох дітей і зібрав матеріали на шістнадцяти томний словник, не схожий на жоден інший філологічний проект в історії, писав п'єси, уклав підручник із географії і два пристрасні «заклики» до свого народу й помер, працюючи над словом «душа».

Ця історія не сподобається багатьом євреям, бо Бен-Єгуда встиг нажити ворогів чи не в кожному таборі. Він був нещадний до опонентів. Був фанатиком, а отже, не дозволяв навіть особистій симпатії зрушити його з обраного курсу. Усе його життя проминуло в боротьбі. Безперечно, він часто помилявся, але я в цій книжці не дозволяю собі оцінювати ні його особистість, ні його погляди. Я максимально дотримуюся мови сухих фактів.

Розмови, відтворені на цих сторінках, не спираються на стенографічні записи, але, на мою думку, відповідають духові персонажів. Деякі з розмов Бен-Єгуда таки записав сам перед смертю.

В одній відкритій лекції я спробував пояснити традиційний єврейський дух вільнодумства і сказав, що де збирається трое євреїв, там є три різні думки про будь-яку тему. Тут якийсь єврей пробурчав із заднього ряду:

— Відразу видно, що це гой [неєврей]. А то знав би, що де збирається три євреї, там на будь-яку тему є чотири погляди!

В івриті є звуки, яких не передати засобами латинської абетки, тому в багатьох слів існує принаймні по три-чотири транслітерації.

У бібліотеці Женевського університету (Швейцарія) я знайшов п'ять різних транслітерацій імені Еліезера Бен-Єгуди.

На цих сторінках я дотримувався такого правила: імена відтворювати так, як їх писали латинкою самі носії, нехай це навіть породжує певну плутанину з кількома різними транслітераціями одного імені. (Одне й те саме ім'я можна записати як «Джейкоб», а можна як «Яків».)

У решті випадків я передаю івритні й арабські слова так, як їх подано в «Універсальній єврейській енциклопедії»: її редактори подають фонетичне написання слів для зручності читачів, які не знають семітських мов. Вони спиралися на ту версію івритної вимови, з якою знайома більшість американських євреїв, хоча Бен-Єгуда не конче з нею погоджувався.

Проблеми постали і з датами. Більшість палестинських євреїв під турецьким пануванням використовували єврейський календар. За британського мандату виникла потреба перевести дати у формат християнського літочислення, і євреї часто припускалися помилок. Наприклад, дехто з дітей Бен-Єгуди не певен щодо дати свого народження за християнським літочисленням.

Хочу подякувати пані Долі Бен-Єгуді Вітманн за переклади і наданий матеріал, а доктору Александру Сафрану (колишньому Верховному рабинові шестисот тисяч румунських євреїв, а нині верховному рабинові в Женеві, Швейцарія) — за технічні консультації.

Я не встиг подякувати Хемді Бен-Єгуді за довгі розповіді з лікарняного ліжка й мандрівки дорогами пам'яті. Її перевезли з Нью-Йорка літаком назад у Єрусалим, де вона й померла влітку 1951 року. Утім вона встигла прочитати і схвалити остаточну версію мого рукопису біографії її чоловіка. Вона померла щасливою, знаючи, що незабаром побачить світ повний опис його боротьби за відродження мови.

Покінчивши із цими поясненнями й подяками, я дарую вам історію про чоловіка, у якого була мрія.

РОБЕРТ СЕНТ-ДЖОН
Женева, Швейцарія
1 жовтня 1951 року

ХАЙ БУДЕ ВОЛЯ ТВОЯ

Холодного зимового дня 1858 року навколо двох чоловіків, що запекло сперечалися на вузькій вуличці єврейського кварталу в містечку Лужки (Литва*, на той час — частина Російської імперії, де правив цар Олександр II), зібрався цілий натовп.

Крізь тлум проштовхався новенький:

— Через що сперечаються?

— Отой у хутрянному капелюсі каже, що в Мінську, мовляв, холодніше, ніж у Петербурзі. А той у зеленій ярмулці — що ніде не буває таких холодів, як у Петербурзі. Йому так дід казав. Уже пів години сперечаються, ми всі позамерзали. Ой-йой-йой! Якщо не дійдуть згоди найближчим часом, то лужківський холод нас уб'є!

— Може, хай реб Перельман вирішить, хто правий?

— Так-так, хай реб Перельман вирішить! Він усе знає!

— Ніхто в Лужках не вирішить справи так швидко!

І натовп посунув до вулиці, де жив мудрець. Його почали гукати вже на підступах до будинку. Але він, вийшовши на поріг, насупився і приклав палець до вуст. Натовп умить стих.

— Моя жінка Фейга щойно народила. Це, як ви знаєте, четверте моє дитя. Миршаве таке. Грошей на лікаря в нас нема, а моя Фейга ослабла. Благаю, хай сьогодні хтось інший розсудить вашу суперечку. Ідіть, друзі мої, й помоліться за моє дитя.

З юдейською повагою до таїни нового життя чоловіки вмить забули про компаративну метеорологію й розійшлися.

* Нині Білорусь, а в той час — Віленська губернія Російської імперії. — *Прим. пер.*

Лейб Перельман зачинив двері й повернувся до ліжка, де лежала його дружина. Вона металася на постелі. Він став на коліна і спробував розібрати, що вона каже.

— Лейбеле, чоловіку мій, я чую голоси!

— Так, Фейгеле, то містяни приходили.

— Та ні ж бо, я чую голос Нечистого. Ти ж сам казав, Лейбеле: до обряду обрізання він намагатиметься викрасти в нас малечу. Пообіцяй бути біля нас! Охороняй нас, Лейбеле! Молися за нас! Захисти наше маля від Нечистого!

Молодий чоловік потягнувся погладити її чоло, але в останню мить відсмикнув руку. Він ледь не забув закон юдаїзму: чоловік не має права торкатися породіллі протягом шести тижнів, доки вона не відвідає храм для церемонії очищення (мікви). Тож Лейб Перельман міг пестити дружину тільки очима й голосом. Він спробував укласти в тихий голос усю підтримку, яку міг би дати доторк пальців до чола:

— Фейгеле, люба моя, доки ти спала, я нарізав паперу і повиписував слова з Великої Книги. Я за стародавнім звичаєм розвішав ці папірці навколо колиски. Тож заплющуй очі і спи, Фейгеле, бо Нечистий не скривдить маляти. Так записано!

Молода мати глибоко зітхнула, а тоді всміхнулася кутиками вуст.

— Тепер я чую інші голоси. Я чую Рахіль. У неї такий мелодійний голос. Рахіль захистить нас, правда, Лейбеле?

У домі в Перельманів усе стихло, як не рахувати шарудіння папірців, розвішаних навколо колиски. Лейб Перельман навшпиньки підійшов до крісла при вікні з видом на дорогу. То вже вчетверте Бог благословив його нащадком. Хай буде воля Його. З цією думкою Перельман і собі задрімав.

Лейб Перельман не був рабином. Містяни прозвали його «реб», бо євреї в Російській імперії називали так кожного чоловіка, розумнішого за пересічну людину. Називали його й «Талмід Хахам» — «чоловіком ученим». Друзі, як і дружина, пестливо зверталися до нього «Лейбеле». Він був імпазантний, білявий, з м'якими очима естета.

Батькам Фейги Вольфсон годі було й шукати більш непрактичного чоловіка для доньки, ніж Лейб Перельман. Фейгу непокоїло, що перші три роки шлюбу молодята жили виключно на гроші батьків — його і її. Проте після народження первістки Естер і сина Шалома-Давида вона знайшла спосіб здобути сяку-таку фінансову незалежність. Спосіб був добрий, бо Лейбеле міг і далі копирсатися у книжках, натомість дружина відкрила крихітну крамничку в кутку дерев'яної хижі, де на той час уже жило двоє дорослих і двоє дітей.

Спершу до них учащали містяни, які сподівалися на додачу до борошна і свічок отримати ще й безплатні поради з етичних питань від батька дому. Проте поверталися у крамницю через доброзичливу вдачу самої Фейги.

Мало-помалу жіноцтво з Лужків почало питати поради у Фейги. Коли йшлося про глибокі філософські проблеми, рішення приймав реб Перельман. Натомість у делікатних особистих справах дослухалися до Фейги. Крамничка процвітала, а власницю покупці ласкаво називали Фейгеле.

У 1858 році, коли народився Еліезер, життя пересічного єврея в Російській імперії було стерпним, хоча й не дуже щасливим.

Гаслом більшості тамтешніх євреїв було «знай своє місце». Вони жили з фаталістичною вірою, що доки триває вигнання, не можна очікувати від життя нічого, крім злиднів. У їхньому житті не було навіть краси, якою природа може обдарувати тих, кого обділили статками. Такий фаталізм був притаманний гетто по цілій діаспорі (так євреї називають землі, якими їх розпорошило після вимушеної втечі з Близького Сходу майже два тисячоліття тому).

Проте 1858 року в Російській імперії почали поширюватися нові віяння, що просочилися до багатьох єврейських осередків. Молодь — особливо ті, хто повчився в університетах, — почали бунтувати проти тиранії козаків*.

* Автор ототожнює царський режим із козацтвом, хоча для цього, очевидно, немає фактографічних підстав. Як відомо, за наказом Катерини II Гетьманщину

Батьки хвилювалися за своїх дітей. А що як молодь забуде про своє єврейство, закине віру й так захопиться боротьбою за свободу, що піддасться спокусі безбожництва чи іновірству?

Коли молодь приносила додому з університетів чи таємних зборів революційні ідеї та прогресивні думки, батьки заламували руки і благали Бога, щоб той порятував їх від такого блюзнірства.

Інакше кажучи, цар Олександр II — далеко не єдиний, хто втратив сон через заворушення в Російській імперії 1858 року, коли в хатинці в завулку в єврейському районі Лужків народився Еліезер Перельман.

було перетворено на Малоросійську губернію, а інститут гетьманства скасовано ще в 1764–1765 роках, Запорізьку Січ знищено 1775 року, а козацьке військо скасовано в 1783 році. Звичайно, існувало Військо Донське, інтегроване до військової системи Російської імперії, але про його тиранію говорити також не випадає. — Прим. пер.

ЯК ПЕРЕХИТРИТИ ЦАРЯ ОЛЕКСАНДРА

У родині Перельманів дотримувалися всіх приписів юдаїзму. Якось напередодні Песаха мати підкликала двох синів і вручила їм пакунок оселедців.

— Віднесіть рибу на річку й ретельно вимийте, щоб вона була кошерною, бо завтра Песах.

Хаїм-Меїр, на кілька років старший за Еліезера і значно жвавіший, вхопив пакунок і помчав на річку. Молодший брат ледве встигав за ним.

Коли хлопчики за годину не повернулися, Фейга розхвилювалася. Вона вже вийшла надвір, коли на видноколі з'явився бліднючий Еліезер. Він тремкою рукою прибрав чубчик із чола.

— А де Хаїм-Меїр? Де оселедці? — спитала Фейга.

— З Хаїмом-Меїром усе добре, мамо, але...

— А де наші оселедці на Песах?

— Повернулися додому, на батьківщину, — витиснув хлопчик.

— Що за маячня?!

— Це я винен. Ми їх чистісінько вимили, ти б похвалила. Ми вже рушили додому, коли згорток випав у мене з рук і впав у річку. Швидка течія віднесла рибу. Хочеш — відлупцюй мене, але оселедці у воді були такі прудкі, що, я певен, там вони щасливіші, ніж у нас на столі.

Фейга розривалася між злістю і сміхом. Якби таке вичворив хтось інший із синів, вона не була б така поступлива. Але на Еліезера важко було сердитися. Вона ласкаво поплескала його по голові і сказала: